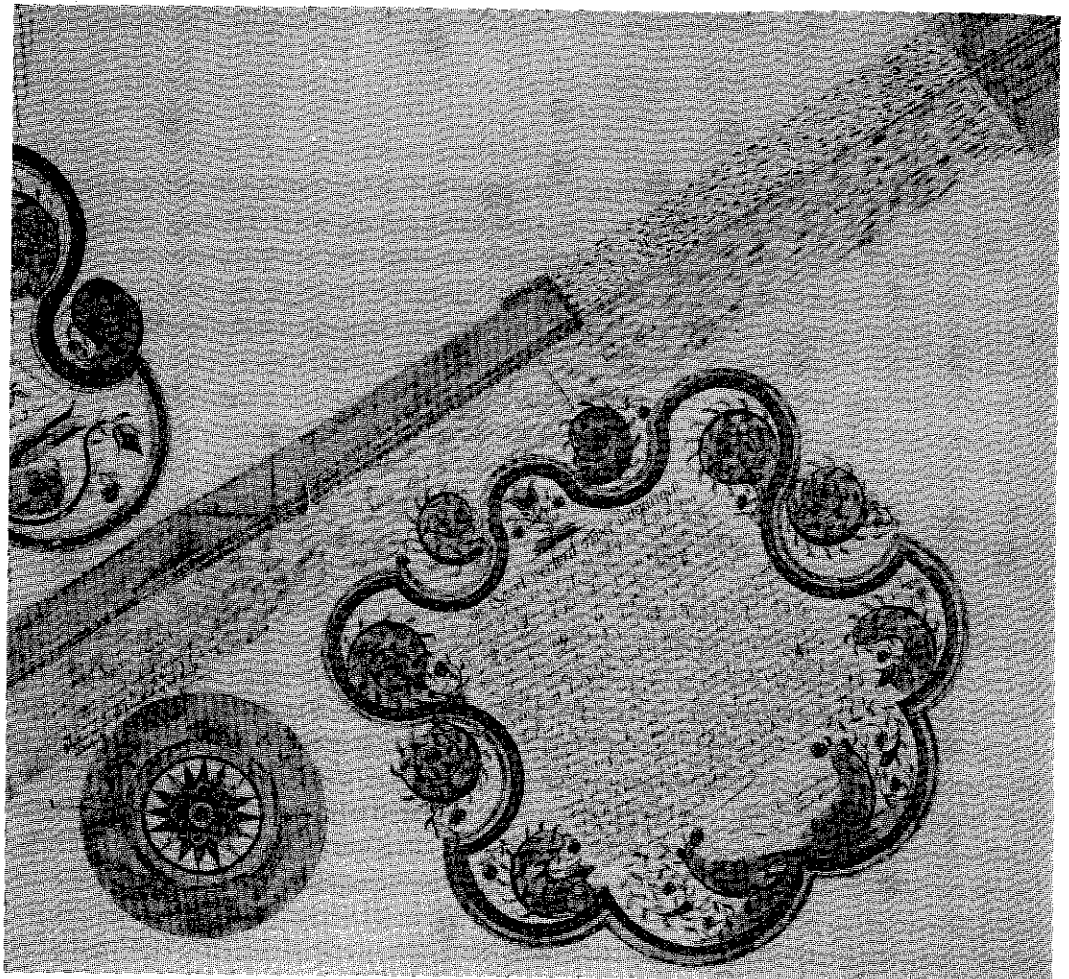

Voordat we hierna in paragraaf 6 uiteenzetten hoe de atlasdelen met betrekking tot Weststellingwerf zijn ingericht, geven wij eerst enige aandacht aan het landschap en de eigendomsstructuur en aan het verband tussen beide. Het Stellingwerfer landschap wordt in hoge mate bepaald door de in zuidwestelijke richting stromende riviertjes de Kuinder en de Linde. In de Nieuwe tijd hadden de dorpen ten zuiden en die ten noorden van de Linde ieder een eigen rechtdag: op vrijdag te Peperga en op donderdag te Wolvega⁴⁴. Onze atlas volgt deze historische indeling. Parallel met de riviertjes lopen de verschillende wegen en de waterloop de Scheene, die de dorpen langs de Kuinder scheidt van die langs de Linde. De grens met Drenthe loopt er eveneens evenwijdig aan. De boerenhuizen liggen langs de wegen. De verkaveling staat haaks op de wegen en de riviertjes.

Indien men de saten van de floreencohieren op de kadastrale kaart intekent, blijkt uit deze bezitsreconstructie dat de eigendomsstructuur nauw bij de verkaveling aansluit. Hier en daar blijven weliswaar stukjes land oningekleurd; de oorspronkelijke strookvormige saten, de zogenaamde "uitgangen", laten zich echter nog zeer duidelijk herkennen. Zoals gezegd vormen de saten de belangrijkste eenheden waarmee de floreencohieren rekenen. Iedere sate vormt een post in de cohieren. Oppervlakten worden meestal niet gegeven. Om de grootte aan te duiden kon men volstaan met de breedte, de afstand langs de weg, in roeden aan te geven. De lengte, de afstand dus tussen de rivier en de Scheene of de Drentse grens, veronderstelde men dan als bekend. Ook uit de opgave van de belendingen blijkt de eigendomsstructuur: de saten strekken uit de rivier; ten oosten ligt meestal de vorige, en ten westen de volgende sate. Deze wijze van opgave van oostelijke en westelijke belenders is zo algemeen, dat we hem overal hebben weggelaten.

In de loop van de tijd zijn vele saten uiteengevallen, gedeeld, samengevoegd, of zijn er stukken uit de uitgang verkocht of vererfd. Reeds in 1700 zijn er tengevolge daarvan bij heel wat floreennummers onderposten, waarin deze afgesplitste delen worden beschreven. Hun rangschikking onder de hoofdposten, de floreennummers, en opmerkingen als "gelegen in de uitgangh", "in de soolstede" of "in de sate" houden de herinnering aan de oorspronkelijke eenheid evenwel wakker.

Op de details van de bedrijfsvoering kunnen wij hier niet ingaan. Die zijn overigens door anderen reeds uitgebreid beschreven⁴⁵. Wel willen we een klein voorshot nemen op het gebruik van de atlas, door te wijzen op enkele inzichten die aan de bezitsreconstructie in Weststellingwerf en elders in de veen- en zandstreken zijn te ontleen en op de nieuwe vragen waartoe deze inzichten weer aanleiding geven. Bouwer heeft er in zijn dissertatie, waarvoor hij eveneens de floreencohieren gebruikte, reeds op gewezen dat in sommige Stellingwerfer dorpen de structuur minder eenvoudig is dan wij hierboven beschreven. Hij wees er in dat kader op, dat daar waar het reliëf dit mogelijk maakt, verschillende dorpen naast de uitgangen langs de weg nog een tweede reeks bedrijven kennen, gelegen bij kleine essen dichtbij het water. Boyl kent zo Boekelte, Noordwolde Zandhuizen en Vinkega de Hoeven. Uit de eigendomsreconstructie van de Westhoek blijkt nu dat iets vergelijkbaars ook daar optreedt. Waar door de invloed van de zee langs de Linde en de Kuinder een strook klei is afgezet, blijkt reeds in 1640 een afzonderlijk snoer volwaardige bedrijven met stemrecht te liggen: op de Langelille onder Munnikeburen en Scherpenzeel en bij Blauwhof onder Spanga en Nijetrijne. De verkaveling rond deze saten is hier en daar meer blok- dan strookvormig. Langelille zou men dus

Kaart van de saten 34 en 35 onder Wolvega, uit 1737. Rijksarchief in Friesland, kaartenverzameling, nr. 10750.

kunnen beschouwen als de tegenhanger van Schoter Uiterdijken op de westelijke Kuinderover, eveneens een oude nederzetting, die oorspronkelijk een aparte parochie, "Oudega" geheten, vormde⁴⁶. Veel saten langs de weg in de dorpen Munnikeburen, Scherpenzeel, Spanga en Nijetrijne strekten vanwege deze afzonderlijke saten te Langelille en bij Blauwhof niet tot aan de rivier. Opvallend is verder dat verschillende saten (bijvoorbeeld Spanga FC11 en FC9 en Munnikeburen FC7) die deel uitmaakten van een kerkelijk beneficium daarentegen wel van de rivier tot aan de Scheene strekten. Indien we ons realiseren dat geestelijke goederen volgens het kerkelijk recht niet vervreemd mogen worden en in het algemeen qua beheer de meest conservatieve bedrijven waren, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat deze goederen er op zouden kunnen wijzen dat de saten langs de rivier en die langs de weg oorspronkelijk geen afzonderlijke bedrijven waren, maar dat de ene rij uit de andere ontstaan is. De volgende vraag is dan uiteraard: welke rij ontstond uit welke rij?

De laatste tientallen jaren heeft het onderzoek naar de ontginning van de veenstreken grote vorderingen gemaakt⁴⁷. De resultaten kunnen als volgt worden samengevat. Duidelijk werd dat vaak riviertjes als primaire ontginningsas beschouwd moeten worden. De boerenhuizen lagen meestal op een rij, waarschijnlijk niet vlak aan, maar toch niet ver van het water. Deze watertjes dienden als verkeersverbinding en verzorgden de ontwatering van het veen via loodrecht of in een scherpe hoek er op uitkomende sloten. Aanvankelijk werd, zelfs in de laagveengebieden, waarvan het maaiveld veel hoger lag dan tegenwoordig, akkerbouw bedreven. Door de wateronttrekking en de grondbewerking teerde het veenpakket snel weg. In Holland en Utrecht betekende de wateroverlast, die het gevolg van deze maaiveldverlaging was, het einde van de akkerbouw en het begin van de bemaling.

In streken waar meer ruimte voorhanden was, zoals in Salland en Vollenhove werd de nederzetting verder het veen in verplaatst, verder van de rivier af dus. De bedrijven werden daarbij steeds verder verlengd op grond van het recht van opstrek. Deze verschuivingen konden zich verschillende malen achtereen herhalen. Bij dit proces werd dus steeds het nieuwe bouwland op het nog hooggelegen veen aangelegd; het oude, ingeklonken, bouwland diende als weide of zelfs als hooiland. Een klassieke voorbeeld zijn de nederzettingen langs de benedenloop van de Reest. Aan de westzijde lagen daar oorspronkelijk direct aan het water Nije-, Kolder- en Wanneperveen. In de loop van de eeuwen schoven deze dorpen drie kilometer naar het westen, het laagveen in. Aan de oostzijde lagen eveneens verschillende buurschappen, zoals Zwartewatersklooster en Olde Staphorst. Via herhaaldelijke verplaatsingen ontstonden hieruit uiteindelijk de ruim vijf kilometer oostelijker gelegen huidige nederzettingen Rouveen en Staphorst. Opmerkelijk is dat de kerk van Staphorst nog steeds op de zelfde uitgang staat als waarop haar oorsprong, de uithofskapel van Olde Staphorst aan het water, stond. Tussen de kerk van Rouveen en die van het Zwartewatersklooster bestaat een identieke relatie⁴⁸.

In Friesland zijn er vanouds vage herinneringen dat het land op de zelfde wijze werd ontgonnen. Een zestiende-eeuwse kroniekschrijver weet te melden dat er vroeger aan de rand van het veengebied nog akkerbouw was: *"de landen te Grouw en daar ontrent waren ter dezer tyd (1230) meest zaad land, want vermits de goede waterlossinge die ze hadden scheen het goed en hoog land te wezen, waarom ook vyf of zes smids te Grouw woonden, die haar deze tyd nauwlyks met ploegen en yzerwerk te maken konden geryven ofte bezorgen"*⁴⁹. Dat er door het veengebied kilometers lange lijnen liepen, waarlangs de ontginning had plaatsgevonden, was men zich in de zestiende eeuw eveneens nog bewust. De familie Broersma van (Lege) Meer bijvoorbeeld beroemde zich er op van de Broersma's van Smallebrugge af te stammen. Om dit waarschijnlijker te maken voerde zij aan dat *"Broersma huys toe Smallebreggh vier saeten breedt"* was, en destijds strekkende was *"van den eenen Wymbrecks sloet by Smallabreggh, doer den dorpe Oela, den parochiale kercke van Broersma huys voorscreven ende van den twye dorpen ende capellekercken in den Dycken ende Maer, tot aen den andere Wymbrecks sloot in Maerstera wyde scharren in Sinte Nicolaesgae"*, van de Nauwe Wymerts tot aan de Ooster of Oude Wymerts dus. De Legemeester familie zou haar stamgoed hebben gehad in het Legemeester deel van deze meerdere dorpen overspannende "uitgang"⁵⁰. De genealogische juistheid laten wij terzijde. Opmerkelijk is wel, dat men in de zestiende eeuw vaag nog wist wat in onze tijd door middel van het historisch-geografisch onderzoek opnieuw ontdekt moest worden. Spahr van der Hoek, De Cock en recent Huisman verdedigden allen op goede gronden dat de Middellzee en de daarin uitmondende riviertjes en veenstroompjes voor de meeste nederzettingen in het Lage Midden de ontginningsbasis hebben gevormd⁵¹. Sterke argumenten konden zij ontleenen aan de resultaten van archeologisch onderzoek en aan de toponymie. Namen als Akmarij en Goëngarij verwijzen naar hun oorsprong Akkrum en Goënga. De "olde hoven", oude kerkhoven die ook na de verschuiving van de dorpen in het landschap herkenbaar bleven en die in het overgrote deel van de gevallen dichterbij het stroompje en dikwijls op hetzelfde kavel als de huidige kerk liggen, vormen een andere duidelijke aanwijzing.

De waarde van de eigendomsreconstructie, met name als het gaat om goederen in de dode hand, voor de ontginningsgeschiedenis moge blijken uit het volgende voorbeeld. In 1243 verwierf de commanderij van de Duitse Orde te Nes de patronaatsrechten van kerk te Aldeboarn, op de zuidelijke oever van de Boorne. Uit latere oorkonden blijkt dat de parochiekerk van Luinjeberd in Aengwirden een dochter van de kerk van Aldeboarn was; dat het kloostertje Steenkerk te Luinjeberd een dochterhuis van de commanderij van Nes was; en dat Scheltingagoed te Luinjeberd een uithof van Nes was. Bezitsreconstructie toont nu dat de goederen die bij deze drie dochterinstellingen van Nes en Aldeboarn behoorden, alle in een

lange strook in het verlengde van de opstrek van de pastorie van Aldeboarn lagen⁵². Deze bezitsreconstructie vertelt zo in wezen een zelfde soort verhaal als de Broersma-genealogie: zij verschaft ons in de juridische relaties binnen een lange strook van meer dan acht kilometer lengte het harde bewijs voor de ontginning van Luinjeberd vanuit Aldeboarn.

In de historische literatuur met betrekking tot de Stellingwerven overheerst tot nu toe een ander beeld. Bouwer veronderstelde dat de wegen over de zandruggen van Stellingwerf het uitgangspunt van de ontginning zijn geweest. Vandaar af strekten de bedrijven enerzijds op naar de rivier, anderzijds naar het veen. Aanvankelijk zouden deze ontginningen, die hier en daar wat betreft hun vorm mogelijk het karakter van langwerpige esdorpen hadden, nog niet de hele lengte van het dorpsgebied in beslag genomen hebben. Pas na verloop van tijd zou door zijwaartse uitbreiding de hele lengte langs de weg in gebruik genomen zijn⁵³. Voor het oorspronkelijke esdorp-karakter voerde Bouwer de onregelmatigheden in de plattegrond van Oldeberkoop aan, voor de zijwaartse uitbreiding de dorpsnamen met Nije- ter weerszijden van de Olde-dorpen en het feit dat in Stellingwerf en Opsterland in de achttiende eeuw bij de dorpsgrens nu en dan nog één of enkele uitgangen woest lagen. Bij de eerste twee argumenten kunnen naar onze mening vraagtekens worden gezet. De plattegrond van Oldeberkoop met het Schuinpad en het brinkachtige plein rond de kerk is eenvoudig uit de centrumfunctie van de kerk en de niet-agrarische activiteiten rond de kerk te verklaren. Het is een uitwendig verschijnsel, dat nergens de eigendomsstructuur, zoals Bouwer deze zelf uit de florencohieren afleidde, doorbreekt⁵⁴. Ook de namen met Olde- en Nije- zijn een ondeugdelijk argument. Zij duiden niet op de ouderdom van de nederzettingen maar op die van de parochie ter plaatse. Voor het westen van Weststellingwerf heeft Middendorp recent een vergelijkbare ontginningsgeschiedenis verondersteld. De nederzettingen zouden hier eveneens langs de wegen en langs de Padsloot zijn ontstaan⁵⁵. Volgens dit beeld, dat ook in algemene literatuur ingang heeft gevonden⁵⁶, zouden de oude dorpen in Stellingwerf oorspronkelijk dus meer op de wegen dan op het water georiënteerd zijn geweest. Langelille is in dat geval niet de moederzetting van Scherpenzeel en Munnikeburen geweest, maar eerder een dochternederzetting⁵⁷.

Naar onze mening is het allerminst uitgesloten, dat de vragen, die we naar aanleiding van de eigendomsreconstructie van Langelille opwierpen, op een andere wijze beantwoord moeten worden. Als we zouden mogen aannemen, dat de ontginning van het land hier hetzelfde patroon heeft gevolgd als in het Lage Midden, dan zou dat inhouden dat de dorpen aanvankelijk minder op de wegen en meer op de Kuinder en de Linde gericht waren. Het zou dan denkbaar zijn, dat Langelille niet vanuit Scherpenzeel is gesticht, maar dat deze buurt een rest vormt van de nederzettingen die aanvankelijk dicht langs de riviertjes lagen. Toen het maaiveld daar zakte zouden de nederzettingen zijn verschoven verder van het water af, naar de plaats waar ze nu liggen: langs de wegen. Alleen daar waar het maaiveld niet sterk daalde, doordat er behalve veen ook klei of zand dicht bij de rivier lag, zoals respectievelijk bij Langelille en Blauwhof in het westen en bij Rotstergaast, Zandhuizen, en Boekelte meer naar het oosten, zou de oorspronkelijke bewoning dicht bij het water zich hebben gehandhaafd. Er zijn in Stellingwerf verschillende verschijnselen die goed in een dergelijke ontginningsgeschiedenis zouden passen. Evenals in andere streken zijn er ook in het stroomgebied van de Linde en de Kuinder namelijk de oude kerkhoven, die dicht bij de rivier liggen dan de huidige kerken en dorpen. Bekende voorbeelden zijn Sonnega, Donkerbroek en Noordwolde⁵⁸. Een ander gegeven dat in dit kader van belang is, zijn de namen op -wolde. Deze duiden bij uitstek op moerasbos (elzen, wilgen). De veronderstelling ligt voor de hand dat dergelijke namen niet op de zandrug zijn ontstaan, maar uit het rivierdal zijn "meegenomen"⁵⁹. Tenslotte is het opmerkelijk, dat toen in 1313 de burenen van Haule en de monniken te Bakkeveen een grens tussen Opster-

land en Stellingwerf overeenkwamen, zij deze niet op de helft tussen hun nederzettingen of tussen hun bouwlanden trokken, maar op de helft tussen de Boorne en de Kuinder, waar hij nu nog ligt⁶⁰. Men rekende dus vanuit de rivier.

Met het bovenstaande pretenderen we niet de visie van Bouwer weerlegd te hebben. We hopen slechts te hebben duidelijk gemaakt, dat de bezitsreconstructie, zoals gedemonstreerd voor Langelille en Aldeboarn/Luinjeberd, er toe kan bijdragen nieuwe vragen te formuleren en soms ook antwoorden te vinden. Nader onderzoek, waarbij de archeologie een belangrijke plaats zal moeten hebben, is nodig om over de ontginningsgeschiedenis van Stellingwerf meer duidelijkheid te verkrijgen.